

KİMYA DƏRSLƏRİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ EKOLOJİ TƏRBIYƏ

Ç.İ. Bağırova, N.B. Abbaszadə, F.M. Məmmədov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Xülasə: Məqalədə məktəb kimya kursunun tədrisi prosesində şagirdlərin ekoloji tərbiyə imkanları araşdırılmış, ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasının yolları göstərilmiş, “ümumiləşdirici dərslər”lərin ümumi metodik prinsipləri verilmiş, eləcə də ekoloji məzmunlu “ümumiləşdirici dərslər” nümunələri verilmişdir. Ekoloji məzmunlu “ümumiləşdirici dərslər”lərdən istifadə şagirdlərdə ekoloji bilik və anlayışların, düzgün ekoloji düşüncənin formalaşmasına gətirib çıxaracaq.

Açar sözlər: ekoloji tərbiyə, məktəb kimya kursu, ekoloji bilik və bacarıq, “ümumiləşdirici dərslər”, “metallar mövzusunun tədrisi”, “azot yarımqrupunun tədrisi”.

Müasir elmi-texnoloji inqilab dövründə təbiət və insan arasındakı qarşılıqlı əlaqə məsələləri mürəkkəb olmaqla böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dünya əhalisinin sürətli artması, texnologiyanın intensiv inkişafı insanın təbiətə təsiri, müxtəlif təbii ehtiyatların istifadəsi dərəcələri artırmışdır. Bütün bunlar bəşəriyyəti bu gün təbiəti qorumaq məsələlərinə xüsusi diqqət ayırmağa məcbur edir. Təbiəti qorumaq cəmiyyətin hər bir vətəndaşının ən vacib vəzifələrindən biridir. Buna görə də insanın şəxsiyyətinin formalaşmasının zəruri komponenti olaraq onda təbiətə düzgün münasibətin formalaşdırılması hazırkı dövrdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təbiətin qorunmasına, daha da zənginləşməsinə və gözəlləşməsinə hər bir insanda düzgün ekoloji düşüncə formalaşdırmaqla nail olmaq olar. Dünya əhalisinin əksəriyyətində lazımı ekoloji bilik və düşüncə yoxdur. Ekoloji bilik və düşüncə bir şagirdin tərbiyə etməsi lazım olan keyfiyyətlər kompleksindən ibarətdir: ətraf mühitin estetik qavrayışı, gözəllik hissi, ekoloji fəlakətlərə yol açan səbəblərin öyrənilməsi və s. Bu səbəbdən təbiət elmləri, biologiya, fizika, kimyanın tədrisi zamanı şagirdlərə ekoloji biliklərin ötürülməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər bir fərdin ekoloji mədəniyyətinə aşağıdakılar daxildir:

- İdrak fəaliyyəti mədəniyyəti
- İş mədəniyyəti
- Təbiətlə mənəvi ünsiyyət mədəniyyəti

Bu baxımdan müəllim üçün şagirdin şəxsiyyətinə təsir göstərə biləcək müxtəlif pedaqoji vasitələrin seçilməsi vacibdir. Bu vasitələr şagirdlərdə ekoloji bilik və tərbiyənin formalaşdırılmasına imkan verəcək. Məktəb kimya kursunda şagirdləri ekologiya kimyevi problemləri ilə tanış etmək tələb olunur. Əsas

diqqət ətraf mühitin vəziyyəti və bəşəriyyətin gələcəyi üçün təhdid olan və ciddi narahatlığa səbəb olan hadisələrə yönəldilməlidir.

Kimyəvi biliklər ətraf mühit və təbiəti qoruma, mühitdən səmərəli istifadənin əsasları haqqında biliklərin ayrılmaz hissəsidir. Hazırki mərhələdə ətraf mühit və ekoloji problemlərinin həllində kimyanın rolu böyükdür: hər hansı bir maddənin atmosferdə, torpaqda, su mühitində necə davrandığı, onun və çevrildiyi məhsulların bioloji sistemlərə hansı təsiri olduğu sualına cavab verir; sənaye istehsalının ekosistemin bir hissəsi halına gətirməklə onun təbii dövrlərə ən təbii və "ağrısız" daxil olmasını təmin edə bilər; zərərli maddələrin ətraf mühitə daxil olmasının qarşısının alınması, bu maddələrin və tullantıların təmizlənməsi, təkrar emalı və s. haqqında lazımi məlumat əldə etməyə imkan verir.

Kimya dərslərində ekoloji bilik və tərbiyənin formalaşdırılmasında hədəf kimi aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Məktəblilərdə ətraf mühitin ekologiyasına müsbət münasibət bəsləyən ekoloji bacarıqların formalaşdırılması;
- Davamlı ekoloji biliklər sisteminin yaradılması;
- Şagirdlər arasında şəxsiyyətin əsas komponentlərindən biri olan sosial mövqeyin formalaşdırılması;
- Şagirdlər arasında nəzəri və praktiki fəaliyyət arasındakı əlaqənin inkişaf etdirilməsi;
- Şagirdlərdə sağlam həyat tərzinin əsaslarının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi;
- Ekoloji problemlərin öyrənilməsində mövzulararası əlaqələrin formalaşması və inkişafı.

Qeyd olunan hədəflərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin həlli zəruridir:

- Şagirdləri təbii mühitə insan diqqətinin artırılması zərurəti fikrini mənimsəməyə yönəltmək;
- Şagirdlərin idrak fəaliyyətinə cəlb olunmasını asanlaşdırmaqla təmin etmək;
- Şagirdlərin yaradıcılıq fəaliyyətini və müstəqilliyini inkişaf etdirmək;
- Sağlam həyat tərzində yaşamağa və öz sağlamlığını qorumağa marağı inkişaf etdirmək;

Ətraf mühitin ekoloji problemlərinin öyrənilməsi prosesində müəllim şagirdlərdə aşağıda qeyd olunan bacarıqları formalaşdırmalıdır:

- Ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ümumi konsepsiyanın formalaşdırılması və həyata keçirilməsi prosesini təhlil etmək və qiymətləndirmək;
- Bu prosesdə hər bir vətəndaşın rolunu müəyyənləşdirmək;
- Ekoloji problemlərin səbəblərini izah etmək və həll yollarını tapmaq üçün kimya biliklərindən istifadə etmək;
- Yerli ekoloji problemləri öyrənmək məqsədilə tədqiqat aparmaq üçün əlavə materialdan istifadə etmək;

Məktəb kimya kursunu tədrisi prosesində şagirdlərə ekoloji bilikləri verməklə mövcud ekoloji vəziyyətdə kimya "günahkardır" düşüncəsinə qarşı fikir formalaşdırmaqla yanaşı, bu elmin ekoloji problemlərə qarşı mübarizədəki xüsusi rolunun üzə çıxarmasına imkan yaradır. Şagirdlərin idrak fəaliyyətinə cəlb edilməsi, ətraf mühitin ekoloji problemləri və kimya fənninə maraqlarının artırılması, onlarda ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması aşağıdakı yollarla həyata keçirilə bilər:

- Ekoloji məzmunlu konfrans-dərslərin və "ümumiləşdirici dərslər"lərin keçirilməsi,
- Ekoloji məzmunlu sinifdən xaric işlərin həyata keçirilməsi,
- Ekoloji problemlərə aid əlavə resursların öyrənilməsi,
- Ekoloji məzmunlu kimya gecələrinin təşkili;
- Sənaye müəssisələrinə, çirklənmiş su hövzələrinə və quru ərazilərə ekskursiyaların təşkili;
- Ekoloji məzmunlu dərnəklərin, viktorinaların və s. keçirilməsi,
- Praktiki və laboratoriya işlərinin keçirilməsi,
- Əyləncəli təcrübələrin təşkili,
- Eksperimentlərin keçirilməsi,
- Şagirdlərin şəxsi yaradıcılıq imkanlarından (ekoloji məzmunlu şəkillər, stend materialları, divar qəzeti, referatlar və s. hazırlanması) istifadə etmək.

Qeyd olunmalıdır ki, şagirdlərin şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarının həddi yoxdur. Məktəbliləri aktiv fəaliyyətə cəlb etməklə ekoloji təhsil və tərbiyə prosesində müsbət nəticələrə nail olmaq olar. Müəllim məktəbliləri daim müstəqil, yaradıcı işə cəlb etməyə çalışmalıdır. Bu işlərə müəllimin rəhbərliyi altında ekoloji problemləri özündə əks etdirən rəsmlər, stendlər, referatlar, divar qəzetlərinin hazırlanması və nümayişini göstərmək olar. Şagirdlərin fərdi yaradıcılıqlarının gücü ilə görülən bu işlər informativdir, sinifdə və sinifdən kənar tədris prosesində vizual və didaktik material kimi sistemli şəkildə mütəmadi olaraq istifadə olunur. Qeyd olunan məzmunu informativdir, müəllimin sinifdə və sinifdən kənar işlərdə problemlə bağlı işinin müxtəlif mərhələlərini təşkil etmək üçün istifadə olunur.

Ətraf mühit ekoloji problemlərini, mövcud ekoloji vəziyyəti dərinlən anlamaq üçün, bu vəziyyətin kimyəvi əsasları və səbəbləri barədə ətraflı biliyə ehtiyacı var. Şagirdlərin kimyəvi çirklənmə ilə bağlı biliklərinin azlığı müxtəlif mövzularda əlavə məlumatlarla doldurula bilər. Ancaq bu cür biliklər natamam olacaqdır. Bu səbəbdən ekoloji vəziyyət və çirklənmə ilə bağlı ayrı-ayrı dərslər deyil, "ümumiləşdirici dərslər"lərin keçirilməsinə ehtiyac vardır.

Ümumiləşdirici dərslərdə müəllim ümumi metodik prinsiplərdən istifadə etməlidir:

- Kimyanın müvafiq bölməsinin tədrisi prosesində şagirdlərin aldıkları

- biliklər əsasında onlarda ekoloji biliklər sistemini yaratmaq;
- Ekoloji məzmunlu mövzular seçmək;
- Real ekoloji problemlərin təhlilində müxtəlif mənbələrdən və məlumatlardan istifadə etmək.

Aşağıda ekoloji məzmunlu ümumiləşdirici dərslərə aid bir neçə nümunə verilmişdir.

Mövzu 1. Azot yarımqrupuna aid mövzuların tədrisi

Mövzunun tədrisi zamanı müəllim ilk növbədə azotun təbiətdə yayılması və rolu, təbiətdə azot dövrəni, ammoniyak və nitrat turşusunun sənayedə istehsalı, mineral gübrələr, onların alınması və təbiətdə rolu haqqında şagirdlərin aldıkları bilikləri ümumiləşdirilməlidir. Bu zaman şagirdlərə bir sıra anlayışlar, "çirkləndiricilər", "çirklənmənin mənbələri", "turş yağışlar", "sənayedə tullantıların təmizlənməsinin müasir üsulları" haqqında məlumat verilir. Müəllim ammoniyak və nitrat turşusunun istehsalı zamanı atmosferə buraxılan NO, NO₂ qazlarının zərəri haqqında məlumat verir və "turş yağışlar" yaranma səbəblərini və törədə biləcəyi fəsadları izah edir. "Turş yağışlar" yaranma səbəblərindən biri də, "azot di oksid"dir. Atmosferə buraxılan bu qaz havadakı su buxarları ilə birləşərək nitrat turşusu əmələ gətirir və yağıntı şəklində yerə yağır. Belə yağışlar göl və çayları «ölü» su hövzələrinə çevirərək və praktiki olaraq oradakı bütün canlılara-balıqdan tutmuş bütün mikroorqanizmlərə, eləcə də bitki örtüyünə, meşələrə ziyan yetirir. "Turş yağışlar" torpağın fiziki-kimyəvi xassələrini dəyişir, münbitliyini azaldır, canlı aləmin fizioloji inkişafını pozur, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını aşağı salır. Müəllim mineral gübrələrin istehsalı, eləcə də torpağa verilməsinin mənfi və müsbət nəticələri barəsində şagirdlərə ümumiləşdirici məlumatlar verir. Nəticədə şagirdlər gübrələrin torpağa normadan artıq verilməsinin mənfi təsirləri, o cümlədən bitkilərə yandırıcı təsiri, gübrənin artıq miqdarının yığılaraq su hövzələrinə daxil olması və orada yaşayan canlı orqanizmlərə zərəri barəsində məlumatlanır. Eləcə də gübrənin artıq miqdarının birkidə toplanması və həmin bitkidən qida kimi istifadə etdikdə insan sağlamlığına mənfi təsiri barəsində biliklər əldə edirlər.

"Ümumiləşdirici dərslər" sonunda şagirdlərə aşağıdakı səpgidə möhkəmləndirici suallar verilir:

- 1) Çirkləndiricilərin əsas mənbələri hansılardır ?
- 2) Atmosferi ən çox çirkləndirən hansı qazlardır?
- 3) Nitrat turşusunun istehsalı zamanı atmosferə hansı zərərli qazlar buraxılır?
- 4) "Turş yağışlar" necə əmələ gəlir?
- 5) Azotun canlı orqanizmlərdə rolu nədən ibarətdir?
- 6) Hansı azot oksidləri turşu yağışının əmələ gəməsində iştirak edir?
- 7) "Turş yağışların" yağması hansı mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər?

- 8) Mineral gübrələr torpağa normadan artıq verildikdə hansı fəsadlara gətirib çıxara bilər?
- 9) Azotlu gübrələrin artıq miqdarının bitkilərə nə kimi zərəri vardır?
- 10) Hansı halda insanlar bitki mənşəli qidalarla qidalandıqda gübrə ilə bağlı zəhərlənmələr ola bilər? və s.

Mövzu 2. Metallar bölməsinə aid mövzuların tədrisi

Mövzunun tədrisi zamanı müəllim ilk növbədə şagirdlərə metalların təbiətdə yayılması, metal ionlarının qatılıqdan asılı olaraq təbiətdə ikili rolu, canlı orqanizmlərdə mikroelementlər, alüminium, mis, dəmir elementlərinin istehsalı zamanı ətraf mühitin çirklənməsi və onun qarşısının alınması barəsində ümumiləşdirici məlumatlar ötürür. Şagirdlər atmosferin və su hövzələrinin əsas çirkləndiriciləri haqqında biliklər əldə edirlər. Sonra müəllim alüminium istehsalı zamanı atmosfərə buraxılan zərərli maddələr haqqında danışır. Alüminiumun elektroliz üsulu ilə istehsalı zamanı ətraf mühitə HF, SO₂, CO₂, SiF₄, NaF və toz hissəcikləri buraxılır. Atmosferə buraxılan tozun tərkibində Al₂O₃, AlF₃, NaF, Fe₂O₃, SiO₂ və s. olur. Qaz qarışığını HF- dan təmizləmək üçün qarışıq əvvəlcə su ilə yuyulur və HF –un bir hissəsi məhlula keçir. Sonra qarışıq 4-6 % -li soda məhlulundan keçirilir. Proses nəticəsində ayrılan Natrium-flüorid (NaF) kriolitlə alınması üçün istifadə edilir. Göründüyü kimi alüminium istehsalı zamanı insan orqanizmi, ümumilikdə canlılar üçün təhlükəli olan maddələr alınır ki, bu maddələrin atmosfərə buraxılması yol verilməzdir.

Sonra müəllim mis istehsalı zamanı atmosfərə buraxılan zərərli maddələr–toz hissəcikləri və müxtəlif zəhərli qazlar, o cümlədən SO₂, H₂S, CO₂ və CO məlumat verir. Toz hissəciklərinin tərkibində Cu, Zn, Pb, As, S, Sn və s. olur. Ayrılan SO₂ müxtəlif üsullarla atmosfərə buraxılan qaz qarışıqlarından təmizlənir. Bu üsulla əhəng, amonyak və sink üsulları aiddir. Müəllim bu üsullar haqqında şagirdlərə qısa da olsa məlumat verir və baş verən reaksiya tənliklərini yazır. Daha sonra müəllim mis istehsalı zamanı ayrılan zəhərli qazların insan orqanizminə və ətraf mühitə mənfi təsiri barəsində şagirdləri məlumatlandırır. Burada müəllim xüsusi ilə “turş yağışlar”ın əmələ gəlməsində hansı qazların iştirak etdiyini izah edir və bu yağışların canlı orqanizmlərə vurduğu ziyan barəsində ətraflı məlumat verir.

“Ümumiləşdirici dərslər”in sonunda şagirdlərə aşağıdakı səpgidə möhkəmləndirici suallar verilir:

- 1) Hansı metallar mikroelementlərə aiddir?
- 2) İnsan orqanizmində dəmir çatışmadıqda hansı fəsadlar törəyə bilər?
- 3) Alüminium istehsalı zamanı atmosfərə hansı zərərli maddələr buraxılır?
- 4) Mis istehsalı zamanı atmosfərə hansı zərərli maddələr buraxılır?
- 5) “Turş yağışların” yaranmasının səbəbləri hansılardır?

- 6) NO₂, SO₂, CO₂ qazlarının ətraf mühitə hansı mənfi təsirləri var?
- 7) Ekoloji tarazlığın pozulmasında “turş yağışların” rolu nədən ibarətdir?
- 8) Suyun codluğuna səbəb olan metallar hansılardır?
- 9) Su hövzələrinin əsas çirkləndiriciləri hansılardır?
- 10) Hansı elementlər makroelementlərin tərkibinə daxildir? və s.

Beləliklə, məqalədə kimya dərslərində ekoloji tərbiyə imkanları araşdırılmış, ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasını yolları göstərilmiş, eləcədə ekoloji məzmunlu “ümumiləşdirici dərslər” nümunələri verilmişdir. Burada əsas məqsəd şagirdlərin insan sağlamlığının sosial dəyər kimi qəbul etməsi yönündə tərbiyə etmək, ətraf mühitin ekoloji vəziyyəti barəsində təsəvvür yaratmaqla onlarda ekoloji bilik və anlayışların formalaşmasına nail olmaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov V.M., Əliyeva R.Ə., Səlimova N.Ə., Abbosov M.M., Babayev Ə.İ., Əsgərov F.S., Abbasov Ş.M. Ekoloji kimyaya giriş, Bakı, “Maarif”, 2002, 128 s.
2. Abbasov V.M.və başqaları. Kimya (abituriyentlər və yuxarı sinif şagirdləri üçün vəsait). Bakı, ”Şərq-Qərb”. 2005. 624 s.
3. Mövsümov E., Quliyeva L. Ətraf mühitin kimyası. Bakı, “MBM” - 2010, 193 s.
4. A.S.Sadiqov, İ.B.Xəlilov. Ekologiya və ətraf mühitin mühafizəsi. Bakı, 2004, 196 s.
5. Ş. Mustafa, İ. Lətifov, 9-cu sinif üçün dərslik, Bakı-2017, səh. 114-116
6. Ş. Mustafa, İ. Lətifov, 9-cu sinif üçün metodik vəsait, Bakı, səh. 124-126
7. T.Tağıyev. Orta ümumtəhsil məktəblərində Kimyanın digər təbiət fənnləri ilə əlaqəli tədrisi prosesində ekoloji biliklərin məzmunu və öyrədilməsi yolları. Bakı -“Elm”- 2005, 314 s.
8. <http://www.eco-oos.ru/biblio/konferencii/sovremennye-problemy-ekologii/28/>
9. Громов О. Б., Прокудин В. К. К вопросу обезвреживания газовых выбросов заводов по производству алюминия // Химическая технология. 2008.Т.9. № 7.
- 10.И. Е. Владимировна. Экологическое воспитание на уроках химии. «Молодой учёный». 2014. № 18 (77), с.561-564.

Ч.И. Багирова, Н.Б. Аббасзаде, Ф.М. Мамедов
Экологическое образование в процессе обучения химии

РЕЗЮМЕ

В статье исследовались возможности экологического воспитания школьников в процессе обучения школьной химии, показаны способы формирования экологических знаний и умений, приводятся общие методические принципы «урока обобщения», а также примеры «уроков обобщения» экологического содержания. Использование «уроков обобщения» экологического содержания приведет к формированию у школьников экологических знаний и представлений, правильного экологического мышления.

Ключевые слова: экологическое образование, школьный курс химии, экологические знания и навыки, “урок обобщения”, “обучение предмету металлов”, “обучение азотной подгруппе”.

Ch.I. Bagirova, N.B. Abbaszade, F.M. Mammedov
Ecological education in the process of teaching chemistry

SUMMARY

In the article investigated opportunities for environmental education in the process of teaching school chemistry course, ways of formation of ecological knowledge and skills are shown, the general methodological principles of "generalization lessons" are given, as well as examples of "generalization lesson" with ecological content are given. The use of "generalization lessons" with environmental content will lead environmental knowledge and concepts in students, to the formation of correct ecological thinking.

Key words: environmental education, school chemistry course, environmental knowledge and skills, "generalization lesson", “teaching the subject of metals”, “teaching nitrogen subgroup”.